

УДК 347.961

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.36>

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В ПРОЦЕДУРІ ВСТАНОВЛЕННЯ НОТАРІУСОМ ДІЙСНИХ НАМІРІВ СТОРІН ПРАВочИНУ

Гордієнко Ю.М.,
*аспірантка Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7657-4877
e-mail: j.gordienko1@gmail.com*

Гордієнко Ю.М. Юридична психологія в процедурі встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину.

У статті досліджується питання важливості розвитку в нотаріусів та інших представників юридичної професії психологічної компетентності. Дана здатність є набутою й допомагає навчитися дослухатися до своєї інтуїції та покращити такі важливі професійні здібності й якості, як: спостережливість і уважність, дедукція й гнучкість розуму, урівноваженість і витримка, наполегливість і принциповість тощо.

Підтверджено той факт, що нотаріусам та іншим юристам необхідно отримувати базові знання з курсу юридичної психології паралельно з вивченням юриспруденції. Суттєво, що практичне застосування даних знань та навичок надасть змогу нотаріусу зменшити ризик бути введеним в оману стороною правочину чи іншими зацікавленими особами. Крім того, знання з курсу юридичної психології сприяють нотаріусу в тому, щоб запобігати й убезпечувати себе від майбутніх оскаржень власних дій чи бездіяльності в судовому порядку з причин непрофесіоналізму або відсутності потрібних навичок.

Разом з тим, у роботі було проаналізовано різні види юридичної психології та охарактеризовано процес формування кожним з них різноманітних правосвідомостей особистості. Аргументовано потребу у виокремленні екстремальної юридичної психології, яка може використовуватися як в нотаріальному процесі загалом, так і протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочин зокрема, але в широкому підході до розуміння цього поняття. Воно охоплює психологічні знання з питань діяльності особистості в особливих умовах та ті норми права, які регулюють поведінку й взаємовідносини між індивідами під час надзвичайних обставин, наприклад, таких як повномасштабне вторгнення агресора на територію України.

Доведена необхідність та ефективність використання нотаріусом теоретичної бази з курсу юридичної психології під час процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину. Відбувається такий обмін інформацією шляхом безпосереднього спілкування нотаріуса з клієнтом та поставлення ним/нею потрібних уточнюючих запитань, аби максимально ефективно з'ясувати справжні задуми сторони відповідного правочину.

Ключові слова: встановлення намірів, психологічна компетентність, система «людина-право», правосвідомість, процедура встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, юридична психологія, побутова юридична психологія, наукова юридична психологія, екстремальна юридична психологія.

Gordienko Yu.M. Legal psychology in the procedure of establishing the valid intentions of the parties to the transaction by a notary.

The article explores the issue of the importance of developing psychological competence in notaries and other representatives of the legal profession. This ability is acquired and helps to learn to listen to your intuition and improve such important professional abilities and qualities as: observation and attentiveness, deduction and flexibility of the mind, balance and endurance, persistence and principles, etc.

The fact that notaries and other lawyers need to acquire basic knowledge from the course of legal psychology in parallel with the study of jurisprudence has been confirmed. It is essential that the practical

application of these knowledge and skills will enable the notary to reduce the risk of being misled by the party to the transaction or other interested parties. In addition, knowledge from the course of legal psychology helps the notary to prevent and protect himself from future appeals of his own actions or inaction in court due to unprofessionalism or lack of necessary skills.

At the same time, the work analyzed various types of legal psychology and characterized the process of formation of various legal consciousnesses of the individual by each of them. The need to single out extreme legal psychology is argued, which can be used both in the notary process in general and during the procedure of establishing the real intentions of the parties to transactions by a notary in particular, but in a broad approach to understanding this concept. It covers psychological knowledge on issues of individual activity in special conditions and those legal norms that regulate behavior and relationships between individuals during extraordinary circumstances, for example, such as a full-scale invasion of the aggressor on the territory of Ukraine.

The necessity and effectiveness of the notary's use of the theoretical basis from the course of legal psychology during the procedure of establishing the valid intentions of the parties to the transaction by the notary has been proven. Such an exchange of information takes place through the direct communication of the notary with the client and asking him/her the necessary clarifying questions in order to find out the true intentions of the party to the relevant transaction as efficiently as possible.

Key words: establishing intentions, psychological competence, the «man-law» system, legal awareness, the procedure for establishing the valid intentions of the parties to the transaction by a notary, legal psychology, everyday legal psychology, scientific legal psychology, extreme legal psychology.

Постановка проблеми. Для того, щоб уміти розбиратися в емоційному та психічному станах людини, вирізняти ознаки маніпулятивної поведінки, значно зменшити ризик бути введеним в оману та виробити для себе чіткий алгоритм дій, який би дозволив максимально правильно та ефективно з'ясувати задуми особи, досконало знати право не достатньо. На жаль, під час навчання, стажування чи курсів підвищення кваліфікації юристам, у тому числі й нотаріусам, паралельно з вивченням юриспруденції не викладають теоретичну базу з курсу психології, не говорячи вже про курси її практичного застосування.

До того ж процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину передбачають саме отримання інформації шляхом безпосереднього спілкування нотаріуса з клієнтом. Тому виявляється доцільним зрозуміти значення поняття «юридична психологія» та охарактеризувати особливості її прояву протягом вищезазначеної процедури.

Мета дослідження. З огляду на вищевикладене, метою написання даної статті є показати важливість отримання юристами теоретичної з курсу юридичної психології паралельно з вивченням юриспруденції. Надзвичайно необхідними дані знання та навички проявляються в професійній діяльності нотаріусів, особливо протягом процедури встановлення ними дійсних намірів сторони/сторін у нотаріальному провадженні з посвідчення правочину.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання даної проблематики досліджували такі вітчизняні вчені, як: В.Й. Бочелюк, В.О. Коновалова, Г.В. Мухіна, О.Г. Тимошук, О.В. Тимченко, В.Ю. Шепітько та інші. У публікаціях указаних науковців розкривалося поняття «юридична психологія» та її видів, зверталася увага на місце й прояви юридичної психології протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину та розглядалося питання формування вже згаданою наукою різних видів правосвідомостей людей.

Виклад основного матеріалу. Слушною є думка, що для надання професійної юридичної консультації нотаріусу, як і будь-якому іншому юристу, просто необхідно досконало розбиратися в емоційному та психічному станах людини та розумітися на видах темпераменту, проявах характеру, вирізняти ознаки маніпулятивної поведінки та інше. Якщо висловитися іншими словами, то нотаріусу як протягом нотаріального процесу загалом, так і під час учинення процедури встановлення дійсних намірів сторін правочину зокрема, просто необхідно розвивати свою психологічну компетентність. Дана здатність є набутою й допомагає навчитися дослухатися до своєї інтуїції та покращити такі важливі професійні здібності і якості, як: спостережливість і уважність, дедукція й гнучкість розуму, урівноваженість і витримка, наполегливість і принциповість тощо [3, с. 2]. Крім того, психологічна компетентність сприяє нотаріусу в тому, щоб запобігати й убезпечувати себе від майбутніх оскаржень власних дій чи бездіяльності з причин непрофесіоналізму або відсутності потрібних знань та навичок.

Саме тому, аби дійсно набути всі вищезгадані професійні якості, вважаю за необхідне розкрити значення поняття «юридична психологія», що являє собою галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності психічної діяльності людини у сфері відносин, що регулюються правом. По своїй природі така галузь психології є дуже багатогранною й досліджує систему «людина - право» [1, с. 6; 3, с. 2]. Якщо оговорювати місце юридичної психології протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, то можна вказати такі аспекти її прояву:

I. Вивчає психологічну структуру особистості [1, с. 5]. Юриспруденція звертає увагу нотаріуса на юридичну складову посвідчення певного правочину, беручи до увагу об'єктивні фактори: істотні умови правочину, бажані правові наслідки для його сторони чи сторін та ті, які насправді настануть у результаті; відсутність обтяжень майна чи перешкод для його посвідчення та інше. Навіть волевиявлення сторони та її наміри можна назвати юридичними категоріями, адже вони прописані в законодавстві України і є обов'язковими для перевірки та встановлення. Проте виявити неправомірні мотиви, володіючи лише знаннями правових норм та наслідків їх застосування, можна лише або аналізуючи дії чи бездіяльність суб'єктів у процесі досягнення їхньої мети, або побачивши вже кінцевий результат. Психологія ж дозволяє нотаріусу виконати превентивні заходи, спостерігаючи за стороною правочину та її поведінкою як під час нотаріального процесу загалом, так і протягом установаження дійсності намірів зокрема. Береться до уваги вже суб'єктивна оцінка таких факторів, як: характер, темперамент, вік, ступінь знервованості та хвилювання, схильність до маніпулятивної поведінки та інше. Таким чином, відбувається покращення розуміння й розрізнення нормальної або ж асоціальної поведінки людини нотаріусом, що дає змогу останньому працювати більш уважно, ефективно, звертаючи увагу на деталі [2, с. 19].

II. Досліджує характер та спрямованість поведінки особи в системі «людина – право».

Більшість пересічних громадян при поясненні слова «правовідносини» відразу уявляють собі переговори, укладання договорів, судові засідання та будь-які інші події з обов'язковою присутністю адвокатів чи інших юристів. Люди щодня перебувають у неперервному зв'язку з навколишнім середовищем та мають різного роду взаємодію й соціальний контакт з іншими особами. Проте варто піти до магазину, щоб придбати омріяну сукню на вітрині, прийнявши таким чином оферту, чи одружитися, чи просто порушити правила дорожнього руху, як у буденне життя відразу втручається право.

Цікаво те, що одні люди можуть просто «жити» в офісі нотаріуса, приходячи за посвідченням нової довіреності для перевезення транспортного засобу через кордон України майже не щодня, а інші – за десятки років навіть ні одного разу й не скористатися нотаріальними послугами, аж поки не потрібно буде оформити свої спадкові права, відчужити нерухоме майно або посвідчити заповіт. Нерідко приходять клієнти, які взагалі не довіряють правовій системі, у тому числі й нотаріусам, та не розуміють, для чого взагалі потрібно заносити дані до електронних реєстрів, отримувати правовстановлюючі документи, звертатися до уповноважених органів для призначення кадастрового номеру земельної ділянки та інше. Потім виявляється, що в результаті потрібно ще й сплатувати за всі ці «непершочергові речі» немалі кошти, а нотаріус чує у відповідь: «Ми й не збиралися потім продавати цю квартиру» або «Жили весь цей час без кадастрового номера й нічого» і тому подібне. З даної тези випливає, що кожна людина по-різному буде себе проявляти при виникненні правовідносин, а тому й поведінка під час процедури встановлення дійсності її намірів буде відрізнятися:

- хтось почувається впевнено та сприймає нотаріальне провадження з посвідчення правочинів як просте отримання послуг, за які були сплачені кошти, а хтось - дуже нервується, коли знаходиться в офісі нотаріуса;

- одні довіряють системі й охоче відповідають на всі поставлені нотаріусом запитання та надають потрібні документи й інформацію, а інші - бояться, що його/її паспорт та інші дані будуть поширюватися мережею «Інтернет» або нотаріус зможе переоформити на себе їх майно;

- багато людей почуваються невпевнено й соромляться свого незнання законодавства чи нерозуміння того, про що говорить їм нотаріус. Однак одні прислухаються до порад, намагаються вникнути та усвідомити істотні умови правочину, альтернативні варіанти та правові й майнові наслідки його нотаріального посвідчення, а інші - навпаки ще й переконують нотаріуса в неправильності його позиції, бо якісь знайомі порадили одне, він зрозумів друге, а бажає посвідчити взагалі третє;

▪ не потрібно забувати й про те, що одні клієнти звертаються за посвідченням законного й ефективного правочину й охоче проходять всі необхідні процедури, такі як встановлення дійсності їх задумів. Інші ж водночас мають на меті посвідчити удаваний, фіктивний чи фраздаторний правочини, ввести іншу сторону договору, його/її адвокатів і самого нотаріуса в оману, застосовуючи різноманітні інструменти маніпуляцій та впливу на свідомість, волевиявлення й поведінку людей.

III. Допомагає аргументувати мотиви й наміри порушення особою встановлених правових норм [3, с. 2]. Як вже зазначалося в першому прояві юридичної психології протягом процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторін правочину, волевиявлення та наміри сторони можна назвати юридичними категоріями, які є обов'язковими для перевірки та встановлення нотаріусом. Проте в нотаріуса серед інструментів такої перевірки в наявності лише витребувані документи, інформація, дані з реєстрів та самі відповіді від клієнтів, які звернувся за посвідченням, наприклад, договору дарування. На моє переконання, використання знань з курсу психології дозволяє нотаріусу більш точно встановити наміри й з'ясувати кінцеву мету сторін такого правочину: чи не є він удаваним та не укладесться з метою приховати договір купівлі-продажу для обходу переважного права учасників спільної часткової власності на купівлю відчужуваної частки або з метою сплати меншої суми податків у порівнянні з договором купівлі-продажу. Знання психології дозволить нотаріусу не просто задавати стороні правочину певні запитання, покладаючись лише на видимі факти та зворотню відповідь, а буквально розуміти реакцію сторони на такі запитання, аналізувати її жести та міміку, взаємодію з іншою стороною двостороннього правочину або ж помічати вплив на її/його поведінку та волевиявлення третьої особи.

IV. Прослідковує передумови порушення особою норм права, виокремлюючи превентивні заходи. [3, с. 3].

Окрім вищезазначених аспектів, юридична психологія також вивчає механізми й закономірності людської психіки та ті причини, які спонукають особу до майбутнього порушення законодавства. Якщо ж перейти в площину нотаріального процесу, сторона правочину може не просто мати намір приховати певну інформацію чи спробувати ввести в оману іншу сторону договору, її адвоката, третіх осіб чи самого нотаріуса, а ретельно готуватися до здійснення свого роду афери. Немає нічого поганого в тому, аби серед альтернативних та законних варіантів обрати для себе більш дешевий чи вигідний. Натомість, коли особа навмисно приховує документи та дані або ретельно готує відповіді до можливих запитань від нотаріуса, аби той посвідчив фіктивний чи удаваний правочин з метою уникнення оподаткування чи його суттєвого зменшення, - то це вже зовсім інша ситуація.

Для більш детального аналізу тематики даної роботи слід сказати, що, виокремлюючи різні види правосвідомості, можна виділити й відмінні закономірності її формування та зрозуміти, який різновид юридичної психології буде її досліджувати:

1. Якщо ми говоримо про буденну правосвідомість, то вона виникає в процесі повсякденної життєдіяльності громадян у сфері правового регулювання й притаманна більшості членам суспільства [4, с. 38]. Прикладом може бути будь-яка взаємодія людини з органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими посадовими й службовими особами, які займаються юридичною діяльністю; отримання юридичних консультацій, усвідомлення інформації із засобів масової інформації правового характеру та, звісно ж, звернення до нотаріуса за посвідченням правочину та інші. Усі ці чинники формують буденну правосвідомість особи, адже кінцевою метою має бути зрощування в людей стабільної поваги до законодавства України та обов'язку його дотримуватися, не порушуючи правових норм.

2. Професійна правосвідомість також відбувається в буденному житті без екстраординарних обставин, але для неї характерним є спеціальне коло суб'єктів у процесі їх підготовки для здійснення юридичної діяльності [4, с. 38]. Підбираючи приклад для цього різновиду, ми вже аналізуємо правосвідомість саме нотаріуса протягом процедури посвідчення правочинів, його/її професійні вміння й навички з юриспруденції та психології, які починають формуватися ще під час навчання в юридичному закладі.

3. Ще одним видом правосвідомості є наукова [4, с. 38], яка також характеризується наявністю спеціальних суб'єктів, які займаються саме науковою діяльністю. Звичайно ж, у контексті даної роботи обговоренню підлягає більше саме юридична доктрина, а ще точніше – усі напрацювання у сфері нотаріату як у матеріальному, так і в процесуальному праві.

На мою думку, буденна та професійна правосвідомості мають місце при звичайній діяльності без надзвичайних обставин та формуються за допомогою саме побутової юридичної психології. В основі даного виду юридичної психології лежить індивідуальний психологічний досвід, який накопичується в процесі утворення реальних стосунків людей, їх взаємозв'язку, спілкуванню між собою, що дає змогу не просто розуміти буквально значення слів, але й аналізувати поведінку, зовнішній вигляд конкретної людини й «прочитати» її потенційні наміри, справжній настрій та ті причини й обставини, які спонукають цю конкретну особу діяти певним чином або утриматися від певних дій [2, с. 9]. Якщо взяти до уваги процедуру встановлення дійсних намірів сторін правочину, то різниця у формуванні побутовою юридичною психологією вищезгаданих двох видів правосвідомості – в куті зору та суб'єкті. У клієнта, який звернувся за вчиненням нотаріальної дії, наявна саме буденна правосвідомість, водночас у нотаріуса, окрім цього виду, присутня також професійна, оскільки він виступає спеціальним суб'єктом і фахівцем. Сторона правочину також може свідомо чи несвідомо намагатися зчитувати емоції та поведінку нотаріуса, але на останнього в цьому випадку покладається саме обов'язок для встановлення справжності намірів свого клієнта. Відбувається це в силу наявності в нотаріуса певної юридичної професії, формування індивідуального досвіду на основі здобутих спеціальних знань і навичок під час навчання та безпосередньої практичної діяльності, через що й виникає така подвійна правосвідомість.

Наукова ж правосвідомість формується завдяки науковій юридичній психології, яка досліджує багатоманітні прояви людської психіки та історичні тенденції поглядів у доктрині на поведінку, спілкування й взаємодію людей між собою [2, с. 10]. Усі напрацювання науки дозволяють виокремити закономірності й характерні властивості людської психології, які лягають в основу майбутніх статистичних звітів та опитувань у певній сфері.

Варто також взяти до уваги правосвідомість людини, коли звичайні буденні обставини змінюють раптові та екстраординарні ситуації, які виключають можливість психіки людини працювати у звичному для неї режимі. На жаль, після вторгнення агресора на територію України нормальне життя суспільства перетворилося на безперервне хвилювання, звуки повітряних тривог та ракетні обстріли. Відтак до екстраординарних обставин можна віднести природні катаклізми, надзвичайні та воєнні стани, які унеможливають здатність буденної юридичної психології сформувати правосвідомість людей повноцінно. Саме тому, знання так званої екстремальної юридичної психології в таких ситуаціях є не просто ефективними чи бажаними, а обов'язковими для здобуття.

У вузькому тлумаченні екстремальна юридична психологія вивчає психологічні закономірності діяльності правоохоронних органів оперативно-службової та службової діяльності задля забезпечення мобільності й надійності персоналу при виникненні надзвичайних ситуацій [5, с. 219]. Якщо ж брати до уваги широке розуміння даного поняття, то воно охоплює психологічні знання з питань діяльності особистості в особливих умовах та ті норми права, які регулюють поведінку й взаємовідносини між індивідами в умовах надзвичайних обставин [2, с. 20]. Для того щоб мати змогу професійно керувати ходом нотаріального процесу в екстраординарних умовах та допомагати своєму клієнтові, потрібно самому володіти базовими знаннями з курсу екстремальної юридичної психології, аби вміти правильно направити сторону/сторін правочину до кінцевого результату. Нотаріус повинен знати як характерні особливості реакції особи протягом ризиконебезпечних ситуацій, так і методики роботи в таких умовах, а тому здійснення процедури встановлення нотаріусом дійсності намірів сторін правочину є надзвичайно корисною в досягненні цієї мети.

Отже, щоб не потрапити в ситуацію, коли заспокоювати потрібно спочатку нотаріуса та допомагати йому сконцентруватися, аби він якісно й безпомилково зробив необхідну роботу, треба застосовувати узагальнені методики екстремальної юридичної психології, які допоможуть мобілізувати фізичні, психологічні та моральні якості особистості клієнта та самого нотаріуса [2, с. 20].

Доцільно визнати, що початок повномасштабної агресії для більшості громадян України був абсолютно неочікуваним та вивів з ладу нормальний перебіг життя суспільства в усіх сферах. Українці були змушені пристосовуватися до нових реалій, коли потрібно було змінювати та спрощувати зв'язок людини з державою, який можна отримати через органи державної влади й місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, можливість яких виконувати свої обов'язки була обмежена. Тому для того, щоб упорядкувати діяльність нотаріусів на період воєнного стану, спростити й забезпечити гарантований державою доступ фізичних і юридичних осіб до нотаріальних послуг, необхідно було внести зміни до законодавства України, у тому числі у сфері нотаріату [6, с. 23].

Варто звернути увагу на той факт, що всі вище перелічені та інші зміни вносилися до законодавства України з необхідності захисту громадян і з метою спрощення й полегшення доступу до органів нотаріату для отримання потрібних нотаріальних послуг [8, с. 24-25]. Саме для цього й були знижені вимоги шляхом відходу від деяких імперативних нормативних приписів, однак лише до такої міри, яка дозволяє забезпечити законність та не порушує основні принципи й засади нотаріату та нотаріального процесу [9, с. 364]. Приписи Постанови № 164 взагалі дали поштовх до повернення нотаріального процесу до нормального перебігу, фактично розблокувавши видачу спадщини під час воєнного стану [7; 8, с. 25].

Варто звернути увагу на той факт, що в жодних змінах не зазначалося про обов'язковість чи спрощеність процедури встановлення нотаріусом дійсних намірів сторони/сторін правочину. Можна було з різних причин змінити строки для прийняття спадщини, відстрочити реєстрацію в Спадковому реєстрі чи не викласти довіреність на бланку, але не оминати етап з'ясування задумів клієнта, його волевиявлення та розуміння істотних умов і наслідків відповідного правочину та інше. На мою думку, процедура встановлення дійсних намірів є обов'язковою та має здійснюватися нотаріусом повноцінно навіть під час екстраординарних обставин.

Висновки. Отже, усі вищенаведені аргументи дають упевненість у тому, що нотаріусу для вдалого проведення процедури встановлення дійсних намірів сторони/сторін правочину просто необхідно володіти теоретичною базою з курсу юридичної психології. Дані знання та навички допоможуть досконало розумітися на поведінці людей та її проявах, розрізняти особливості характеру конкретної особи та види її темпераменту. Крім того, отримані теорії з курсу юридичної психології дадуть змогу нотаріусу не бути введеним в оману стороною правочину чи іншими зацікавленими особами, що з більшою вірогідністю убезпечить його/її в майбутньому від оскаржень власних дій чи бездіяльності в суді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Підручник. 2-ге вид. перероб. і доп. Х.: Право. 2008. 240 с.
2. Бочелюк В.Й. Юридична психологія. Навчальний посібник. Київ "Центр учбової літератури". 2010. С. 309.
3. Бедь В.В. Юридична психологія: Навч. посіб. Львів: «Новий світ» – 2000». 2010. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/books/library/38/bed_viktor_yuridichna_psihologiya.pdf.
4. Мухіна Г.В. Юридична психологія: навчально-методичний посібник. Г.В. Мухіна за заг. ред. В.М. Бесчастного. Київ: ВД «Дакор». 2019. 236 с.
5. Тимченко О.В. Предмет, задачі та методи експериментальної юридичної психології. *Право і безпека*. №3. 2004. С.218-221.
6. Тимошук О.Г. Окремі аспекти державного регулювання організації нотаріальної діяльності в Україні в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми права, психології та педагогіки в умовах війни. Білоцерківський національний аграрний університет соціально-гуманітарний факультет. Біла Церква Квітень 2023. С. 23–25.
7. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України № 164 від 28 лютого 2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-notariatuv-umovah-voennogo-stanu164-280222>.
8. Письменний О. Сучасні проблеми інституту нотаріату в умовах воєнного стану. *Публічне право*. 1 (49). 2023 С. 23–29. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/49/3.pdf>.
9. Резворович К., Краснікова К. Робота нотаріату під час військового стану. Діяльність державних органів в умовах воєнного стану: *збірник матеріалів Міжнародного науково-практичного онлайн-семінару*. Кривий Ріг. Квітень 2022. С. 362–364.